

НОМІНАЦІЯ МЕДУ У ГОВІРКАХ СХІДНОГО ПОДІЛЛЯ

Анотація. У статті проаналізовано лексико-семантичну мікрогрупу на позначення меду в говірках Східного Поділля. Визначено принципи і мотиви номінації меду, з'ясовано ареальну поведінку найменувань.

Ключові слова: лексико-семантична група, номінація, мотиваційна ознака, говірки Східного Поділля.

Summary. The article represents the description of lexiko-semantic group names of honey in the dialects of Eastern Podilla. The principles and motivations of honey names and their areal behavior are determined.

Key words: dialects of Eastern Podilla, lexico-semantic group, names of honey, nomination motive.

Пізнання лексики діалектів вимагає повноти вияву її складу, семантики, географії, функціональної диференціації та генези [6: 19]. Назви реалій бджільництва лексикологічно, лексикографічно і лінгвогеографічно представлені недостатньо. Ареалогію окремих назв подано в АУМ [1] та Лінгвістичному атласі Закарпаття [9]. Деякі репрезентанти цієї групи зареєстровані у лексикографічних працях Чабаненка В. А. [17], Онишкевича М. Й. [13], Словнику буковинських говірок [15], короткому словнику “Гуцульські говірки” [8]. Незначні відомості про мовну сегментацію реалій бджільництва подано у збірниках текстів “Говори української мови” [5] та “Говори Чорнобильської зони” [4]. Найбільш повно зафіксована лексика бджільництва Поліського регіону [1; 12]. Смісловому навантаженню терміна *мед* у сучасній українській мові присвячена розвідка І. Шматко [18]. Відсутність спеціальних праць про лексику, пов’язану із бджільництвом, із різних територій, що унеможливорює цілісну картину загальноукраїнського континууму, та зрослий в останні роки інтерес мовознавців до діалектної лексики звагалі зумовлює актуальність нашого дослідження.

Метою статті є спроба з’ясувати номінацію меду, основного продукту бджільництва, у говірках Східного Поділля. Матеріалом дослідження стали власні польові записи, здійснені у населених пунктах сходу Вінниччини, заходу Черкащини, півночі Одещини та північного заходу Кіровоградщини. Лексико-семантична група назв меду – один із сегментів тематичної групи бджільництва – об’єднує ряд сем, домінантними ознаками при виділенні яких є: 1) час збору; 2) рослина, з якої зібрано нектар; 3) стан речовини. Таким чином, ЛСГ представлена 7 семами: ‘мед першого взятку’, ‘мед головного взятку’, ‘мед осіннього взятку’, ‘мед, що має вологу до 20%’, ‘мед, що має вологу більше 20%’, ‘мед, що кристалізувався’, ‘падевий мед’.

На позначення густої солодкої маси, яку бджоли виробляють із зібраного на рослинах цукристого соку – нектару, зафіксовано питому лексему *мед*, семантична структура якої складається із сем ‘перероблений нектар’, ‘квітковий нектар, який збирають бджоли’, ‘легкий хмільний напій, приготовлений із меду’. Сема ‘квітковий нектар, який збирають бджоли’ імпліцитно передається словосполучення-

ми *і’ти по мед*, *ні’ти по мед* ‘літати за взятком (про бджіл)’, *при’нести ‘меду* ‘повернутися зі здобиччю (про бджіл)’. У синонімічні відношення у досліджуваних говірках з лексемою *мед* вступає лексема *у’з’аток*. Загальнонародній мові вона відома зі значеннями ‘здобич, яку беруть бджоли з квіток медоносних рослин’, ‘кількість меду, зібраного в пасіці або в окремому вулику за певний проміжок часу’ [16, X: 413]. У східноподільських говірках лексема набуває ще значення ‘мед, продукт бджільництва’, що виразно ілюструє такий контекст: *‘Первий ў’з’аток – ‘б’ілії / ‘д’ругий – з ‘липи* (Б.); *ў’з’аток / це мед* (Груш.).

У спеціальній літературі мед класифікують за часом збору нектару на мед першого взятку (травень), мед середнього, або головного, взятку (червень) та мед осіннього взятку (липень – серпень) [11: 217 – 218]. Така позамовна сегментація вплинула на номінацію меду. Для меду першого взятку, або травневого меду, у східноподільському ареалі зафіксовано такі словосполучення: *акац’їйовий мед* (Піщ., Нес., Дуб.), *акац’їйний мед* (Черп.), *вакац’їйовий мед* (Рос.), *ви’с’н’аний ў’з’аток* (Добр.), *ви’с’н’аний мед* (Добр., Кр., Нес.), *др’євесний мед* (Свір.), *кв’іт’ковий мед* (Од., Хиж.), *кв’іт’ковик* (Кот.), *‘майовий мед* (Б., Рус., Груш.), *‘майс’кий мед* (Й., В., Хар., Чеч., Нос., Бок., Топ., Крив., Пол., Тиш., Ор., Ром., Бенд., Джул., Перел., Пуж., Роз., Кот., Рах., Нес., Шамр., Од., Хиж., Саль., Леух., Груш.), *мед із са’д’ї’ї* (Тиш.), *пер’вак* (Дуб.), *п’ервий ў’з’аток* (Чап., Шамр., См., Рог.), *‘перший мед* (Мел., Міт., Нес., Гор., Бенд.), *‘первий мед* (Дуб.), *‘ран. ‘її мед* (Нос.), *са’довий мед* (Пуг.), *траў’невий мед* (Тиш., Чап., Од., Хиж., См., Мел., Джул.), *мед із ‘б’ілої а’кац’її* (Груш.), *‘липовий мед* (Піщ., Рус., Свір., Бенд.), *мед із ‘липи* (ВНП), *‘б’ілії мед* ‘мед із липи’ (Т., Черп.). Сміслові навантаження в словосполученнях несе атрибутив, який вказує на час збору нектару та рослину, з якої нектар зібрано.

Інколи народна етимологія здатна затемнювати первинну: *‘первий мед* / *‘з’ібраний у ма’їу / ў’с’ї’да назі’вайіц’а майс’кий* (Пуж.). Без сумніву, лексеми *‘майс’кий*, *‘майовий* є похідними від лексеми *май*, яка багатьом діалектам відома на позначення останнього місяця весни [16, IV: 597]. Крім того, у діалектах лексема *май* позначає різновид трав [3: 33; 6: 185],

кличання, зелень, квітку [16: 597; 10, III: 361]. Думку про те, що лексема мотивована назвою трави чи квітки, підсилює той факт, що у досліджуваних говірках найменування *'маїс'киї мед* позначає мед, зібраний від початку медозбору до збору меду із соняшника (Пол.) та мед із різнотрав'я (Тиш.).

Для позначення меду головного взятку у східно-подільському ареалі зафіксовано такі словосполучення *головний у'з'аток* (Т.), *'маїс'киї мед* 'весь мед від початку медозбору до збору меду із соняшника' (Пол.), *п'іс'л'а'маїс'киї мед* 'мед, зібраний після першого взятку до збору меду із соняшника' (Кон.), *гри'чаний мед* (ВНП). Найбільшу кількість номінацій відзначено для меду із різнотрав'я, зокрема *з'б'ірний мед* (Міт., Рог.), *'б'ілий мед* (Б.), *з'м'ішаний мед* (Джул.), *кв'іт'ковий мед* (Піщ.), *'маїс'киї мед* (Тиш.), *мед із 'р'ізнит траў* (Чап.), *мед із р'ізотраў'їа* (Бок., Нес., Гор., Шамр., Од., Хиж., См., Ром., Бенд., Саль., Груш.), *мед із траў* (Свір.), *'м'ішаний мед* (Добр.), *ни'єчистий мед* (Рог.), *р'ізот'раўний мед* (Пуг.), *р'ізот'раў'їаний мед* (Ор.), *цв'іточний мед* (Т., Соф., Гор.), *р'ізот'раў'їаний мед* (Пуг.). Звукосполучення [вл'] на місці сполуки фонем [в] та [й] є типовим для східно-подільських говірок.

Сему 'мед осіннього взятку' реалізовано словосполученнями *мед іс 'сойашника* (Шамр.), *мед іс 'сон'ашника* (Бенд., Леух., Груш.), *сойашни'ковий мед* (В., Коч., Крив., Свір., Нес., Кон., Саль.), *'сойашниковий мед* (Чап.), *сон'ашни'ковий мед* (Піщ., Кот., Хар., Міт., Нос., Рус., Рах., Бок., Доб., Ор., См., Ром.), *'сон'ашниковий мед* (Тиш., Добр., Пуг.), *ос'ін:її мед* (Рус.), *т'рет'її у'з'аток* (Мел.).

Окрему мікрогрупу назв меду утворюють лексеми, що передають опозицію сем 'мед, у стільниках закритий восковими кришечками, що має до 20 % вологи': 'мед, незакритий восковими кришечками, що має понад 20 % вологи'. Перша сема представлена словосполученнями *зак'ритий мед* (Пуг.), *го'товий мед* (Черп.), *доз'р'ілий мед* (Бенд., Саль.), *зати'єчатаний мед* (Хар., Свір.), *з'р'ілий мед* (Т., Леух.), *насто'їащий мед* (Джул.), *с'тиглий мед* (Рах.), *то'варний мед* (Рог.). На позначення меду, який має більше вологи, ніж 20 % і не може довго зберігатися, у досліджуваних говірках відзначено словосполучення *ни'єдоз'р'ілий мед* (Свір., Бенд., Саль.), *ни'єз'р'ілий мед* (Кр., Т., Леух.), *ни'єнасто'їащий мед* (Джул.), *ни'єзак'ритий мед* (Пуг.). Сему 'мед, який кристалізувався' у досліджуваних говірках реалізовано однотипно *заса'хар'аний мед* (ВНП).

На позначення меду, що бджоли продукують із падосолодкого рослинного соку, який виробляють попелиці та інші рослинні паразити, на всьому досліджуваному ареалі відзначено словосполучення *'пад'овий мед*, де атрибутив є похідним від праслов'янського *падъ* 'упасти, звалитися' [10, IV: 309 – 311].

Характерною ознакою аналізованих найменувань є те, що майже всі вони є атрибутивними узгодженими і неузгодженими словосполученнями, головним компонентом яких є субстантив *мед*.

Найхарактернішими для аналізованих номенів є такі МО:

1) "рослина, з якої зібрано нектар чи її частина": *цв'іточний мед*, *сойашни'ковий* ~, *'сойашниковий* ~, *сон'ашни'ковий* ~, *'сон'ашниковий* ~, *са'довий* ~, *р'ізот'раўний* ~, *р'ізот'раў'їаний* ~, *р'ізот'раў'їаний* ~, *'маїс'киї* ~, *'м'ішаний* ~, *гри'чаний* ~, *вакац'їйовий* ~, *ака'ц'їйний* ~, *акац'їйовий* ~, *са'довий* ~; ~ із *траў*, ~ іс *'сон'ашника*, ~ іс *'сойашника*, ~ із *сад'її*, ~ із *р'ізотраў'їа*, ~ із *'р'ізнит траў*, ~ із *'б'ілоїї а'кац'їїї*, *'майовий* ~, *дре'весний* ~ *гри'чаний* ~; кв'іт'ковик;

2) "колір": *'б'ілий мед*;

3) "стан": *насто'їащий мед*, *с'тиглий* ~, *то'варний* ~, *ни'єз'р'ілий* ~, *ни'єдоз'р'ілий* ~, *з'р'ілий* ~, *заса'хар'аний* ~, *го'товий* ~, *доз'р'ілий* ~, *зак'ритий* ~, *зати'єчатаний* ~, *го'товий* ~;

4) "час збору нектару": *'перший мед*, *п'ервий у'з'аток*, *траў'невий мед*, *п'іс'л'а'маїс'киї* ~, *ос'ін:її* ~, *'маїс'киї* ~, *ви'єс'н'аний* ~, *ви'єс'н'аний у'з'аток*, *т'рет'її у'з'аток*.

Більшість із зафіксованих назв виявляють паралелі у поліських говірках [1: 341 – 342].

Лексема *мед* входить до фразеологічних та паремійних одиниць, які активно функціонують у говірках *'добре йак сто ме"д'її* 'про щось дуже смачне' (Дм.), *йак мед / так і 'ложкойу* 'надмірність у чомусь', *зле"т'їліс'а йак б'джоли на мед* 'дружно', *йак 'медом на'маст'ано* 'спокусливо', *ме"н'і б та'кого ме"д'ка хл'об'нут* 'заздрість на чийсь достаток', *йак ку'т'а без 'меду* 'несмачне', 'недосконале, недовершене, недороблене', *'медом не го'дуї* 'немає необхідності', *пе"ре"дати ку'ті 'меду* 'перестаратися', *ни'є з 'медом* 'несолодко, нелегко', *'дати 'меду* 'укусити (про бджолу)', *тво'їми ус'тами мед* 'пити 'хай здійсняться добрі побажання', *на сло'вах з 'медом / а у' ду'ші з х'роном* 'нещира людина', *мо'литва з 'медом / а ду'ша ш 'чортом* 'т.с.', *так сп'ївайє / йак 'медом 'маже* 'т.с.', *'б'їдкаїс'а 'горичик / шо без 'меду / а 'тому* 'добре і у' шч'їл'ни'ках, *шчу'жих рук і мед г'їр'киї*, *на йазі'ц'ї ме"док*, *а на 'думц'ї л'о'док*, *'медом сма'кує / н'ї'чого не 'чуїє*, *нали'заїс'а 'меду / йак к'їт сме"тани*, *в'їд 'меду і 'дурен* *ни'є в'їд'верне"ц'а*, *ро'їа бо'їатис'а / 'меду не"їїсти*, *'мед'а*, *'мед'а / таї зави'є до ви'єд'мед'а* (якщо багато вживати виготовленого з меду хмільного напою, то людина буде поводитися, як ведмідь).

Зібрання та упорядкування лексики говірок – це етап у створенні належної емпіричної бази для наступних досліджень, оскільки первісно зібрана лексика часто не сповна забезпечує користувача необхідним матеріалом, становлячи основу для докладнішого його збирання, базу питальника для наступного опрацювання лексики говірок [7: 19].

Література

1. Анохина В.В., Никончук Н.В. Полесская терминология пчеловодства // Лексика Полесья (Материалы для полесского диалектного словаря). – М., 1968. – С. 320–366.
2. Атлас української мови: У 3 т. – К., 1984. – Т. 1.; 1988. – Т. 2., 2001. – Т. 3.
3. Верхратський І. Початки до уложення номенклатури і термінології природописної, народної. – Львів, 1862. – 40 с.
4. Говірки Чорнобильської зони: Тексти / Упоряд.: Гриценко П.Ю. та інші. – К.: Довіра, 1996. – 356 с.
5. Говори української мови: Збірник текстів. – К.: Наукова думка, 1977. – С. 128–131.
6. Гриценко П.Ю. Моделювання системи діалектної лексики. – К.: Наук. думка, 1984. – 226 с.
7. Гриценко П.Ю. Українська діалектна лексика : реальність і опис (деякі аспекти) // Діалектна лексика: лексикологічний, лексикографічний та лінгвогеографічний аспекти. Матеріали доповідей Міжнародної наукової конференції. – Глухів: РВВ ГДПУ, 2005. – С. 5–24.
8. Гуцульські говірки. Короткий словник / Від. ред. Я. Закревська. – Львів, 1997. – 232 с.
9. Дзендзелівський Й.О. Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР. Лексика. – Ч. 1–3. – Ужгород, 1958–1993.
10. Етимологічний словник української мови: У 7 т. / За ред. О. Мельничука. – К., 1982–2005. – Т. 1–5.
11. Карпатські бджоли: довідник. – Ужгород: Карпати, 1982. – 222 с.
12. Никончук М.В. Матеріали до лексичного атласу української мови (Правобережне Полісся). – К., 1979. – С. 204–229.
13. Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок. – К., 1984. – Ч. I–II.
14. Словарь української мови / За ред. Б. Грінченка. – К., 1996. – Т. 1–4.
15. Словник буковинських говірок / За заг. ред. Н.В. Гуйванюк. – Чернівці, 2005. – 688 с.
16. Словник української мови: В 11 т. – К., 1970–1980.
17. Чабаненко В.А. Словник говірок Нижньої Наддніпряни. – Запоріжжя, 1992. – Т. 1–4.
18. Шматко І. Семантичне навантаження терміна *мед* у сучасній українській мові // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. праць. Вип. II / Відп. ред. Л.О. Симоненко. – К.: КНЕУ, 2007. – С. 223–228.

Список обстежених населених пунктів

Пк. – Піківець, Д.– Дмитрушки, П.– Пугачівка, Т.– Томашівка, Б.– Бабанка, Р. – Рогова, Коч. – Кочержинці, Черп. – Черповоди, Ів. – Іванівна, Дуб. – Дубова Уманського р-ну, Ром. – Романівка Тальнівського р-ну, Дз. – Дзендзелівка, Добр. – Добра, Рус. – Русалівка, Хар. – Харківка, Кр. – Кривець, Рог. – Роги, Кон. – Конела Маньківського р-ну, Чап. – Чапаївка, Нес. – Нестерівка Монастирищенського р-ну, В.С. – Велика Севастіанівна, В. – Веселівка Христинівського р-ну, Пуг. – Пугачівка, Од. – Одай, Хиж. – Хижня, Крив. – Кривчунка Жашківського р-ну, См. – Смільчинці Лисянського р-ну, Рос. – Росоховатка, Нов. – Новоселиця Катеринопільського р-ну Черкаської обл., М. – Михайлівна, Чеч. – Чечелівка, Нос. – Носівці, Мел. – Мелешків, Кіл. – Кіблич, Міт. – Мітлинці, Рах. – Рахнівка Гайсинського р-ну, Дяк. – Дяківка, Джул. – Джулинка Бершадського р-ну, Леух. – Леухи Іллінецького р-ну, Г. – Гнатки Томашпільського р-ну, Кот. – Котюжинці Калинівського р-ну, ММ. – Мала Мочулка Теплицького р-ну Вінницької обл., Топ. – Тополі, Саль. – Сальково Гайворонського р-ну, Й. – Йосипівна, Роз. – Розношенці, Шамр. – Шамраївка, Груш. – Грушка Ульяновського р-ну, Ор. – Орлове Новоархангельського р-ну, Тиш. – Тишківка Добровеличківського р-ну, Свір. – Свірневе, Кап. – Капітанка Голованівського р-ну Кіровоградської обл., Піщ. – Піщана, Бенд. – Бендзарі, Пуж. – Пужайково, Перел. – Перельоти Балтського р-ну, Зап. – Заплази, Бок. – Бокове Любашівського р-ну, Пол. – Полянецьке Савранського р-ну Одеської обл., Соф. – Софіполь, Гор. – Горошків Тетіївського р-ну Київської обл.